

International Journal of Advanced Research in Arts, Science, Engineering & Management

Volume 12, Issue 3, May - June 2025

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

Impact Factor: 8.028

विद्याधरनीतिरत्नग्रन्थस्य कर्मविश्लेषणम्

मुकेश¹ चंद्रलेखा शर्मा²

शोधछात्र - संस्कृत विभाग, श्री खुशाल दास विश्वविद्यालय, हनुमानगढ़, राजस्थान (भारत) ¹

प्रोफेसर, संस्कृत विभाग, श्री खुशाल दास विश्वविद्यालय, हनुमानगढ़, राजस्थान (भारत) ²

शोध-सारांशः

कर्मस्य गतिः अतीव तीव्रा भवति –

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः¹ ।।

कर्मसिद्धान्तानुसारं व्यक्तेः कर्माणि, विचाराः, वचनानि च तस्य भविष्ये प्रभावं जनयन्ति इति मन्यते । सत्कर्म, विचारः, वचनं च सकारात्मकं परिणामं जनयन्ति इति विश्वासोऽस्ति, दुर्कर्म, विचारः, वचनं च नकारात्मकं परिणामं जनयति इति विश्वासोऽस्ति । एषावधारणा प्रायः व्यक्तेः जीवने कतिपयानि घटनानि किमर्थं भवन्ति, जनाः किमर्थं दुःखं सुखं वानुभवन्ति इति व्याख्यातुं मार्गरूपेण दृश्यते ।

कर्मसिद्धान्तः अखण्डनीयोऽस्ति । राजा वा दरिद्रः, धनी वा भृत्यः वा कर्मणानुसारं परिणामं प्राप्नोति । भो ! ईश्वरः स्वयमेव किमर्थमवतारो न कर्तव्यः ? तेषां कर्मस्यानिर्वचनीयं सिद्धान्तमपि स्वीकुर्यात् । कर्मसिद्धान्तानुसारं मनुष्यः यत्किमपि कार्यं करोति तस्य परिणामः अवश्यमेव प्राप्नोति । जीवने यत् सुखं दुःखं वानुभवति तत् तस्य कर्मणां परिणामः एव । व्यक्तेः कर्मणा तस्य सामाजिकार्थिका पारिवारिकादिस्थितिः निर्धारिता भवति । जीवस्य शुभाशुभकर्मणां परिणामं भोक्तुं पुनः जन्म कर्तव्यं भवति ।

कविः कर्ममहिमा विषये स्वस्य प्रवचनस्यारम्भं करोति यत् एतत् जगत् कर्मभूमिः अस्ति तथा च मनुष्यः अस्मिन् कर्मभूम्यां यत् बीजं रोपयति तत् करिष्यति । भूमिः कर्माधारेण कार्यं करोति । कविः अपि तथैव वदति यत् अत्र अस्मिन् विशाले भूमिः केवलं कर्मणामादानप्रदानं भवति, केवलमत्र कर्माणि उत्पाद्यन्ते, एतदेव प्रस्तावितमस्माकं प्रस्तुते पत्रे ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।²

अर्थादस्माकं केवलं कर्तव्यं कर्तुमधिकारः अस्ति, अस्माभिः फलस्येच्छा न कर्तव्या । निष्कामकर्मण्येव कर्तव्याणि । अस्माभिः एतत् ज्ञानं हिन्दुशास्त्रस्य प्रसिद्धग्रन्थात् सर्वस्वीकृतश्रीमद्भगवद्गीतातः प्राप्यते । श्रीमद्भगवद्गीता तु सर्वेषाञ्कृते परिचितास्ति । गीता इत्युपनिषदानां सारः । महाभारतयुद्धकाले भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनाय युद्धक्षेत्रे यत् ज्ञानं

दत्तवान् तत् गीतायामुक्तमस्ति । गीतायामनेकानि वस्तूनि सन्ति येन मनुष्यस्य जीवनस्यानेकाः कष्टानि सुलभानि भवन्ति । एतदेव न, गीतां पठित्वा व्यक्तिः बहुनूतनानि सूचनान्यपि प्राप्नोति । अपि च प्रत्येकस्याध्यायस्य नियमितपठनस्य स्वकीयाः लाभाः महत्त्वं च भवति ।

गीता १८ अध्यायेषु ७०० श्लोकेषु च विभक्तमस्ति, यस्य तृतीयाध्यायः कर्मयोगः अस्ति, यत्र भगवान् श्रीकृष्णः स्वकर्तव्यविमुखमर्जुनं दृष्ट्वा स्वमधुर-शुद्ध-पवित्रतमवचनैः निःस्वार्थ-कर्म कर्तुं युद्धाय प्रेरितवान् । अस्माकं जीवने कर्मस्य महत्त्वमपरमस्ति । वयं यत्किमपि कर्म कुर्मः तत् निश्चितरूपेण तस्य परिणामं ददाति – यदि साधुः तर्हि साधुः, यदि दुष्टं तर्हि दुष्टम् । गीतायामपि भगवान् श्रीकृष्णः स्वकृतकर्माणि भगवन्तं प्रति समर्पितस्योपदेशितवान् ।

मनुष्यः कियदपि महत् भवतु, कर्माणां परिणामानि दूरीकर्तुं न शक्नोति । ईश्वरः अपि मानवरूपेण पृथिव्यामागत्य कर्मबन्धं भङ्गं कर्तुं न शक्नोति । भगवान् श्रीरामः स्वपितुः पापं निवर्तयितुं न शक्तवान्, सः पुत्रविरहेण पीडितः मृतः अभवत् । अस्यार्थः अस्ति यत् भवतः कर्मस्य परिणामः अवश्यमेव भवितुमर्हति । आम्, यदि कर्म न पक्वम्, भवतः विवरणे निक्षिप्तं भवति तर्हि साधना-भक्तिं कृत्वा, गुरुणा दत्तविधिना च दहनं कर्तुं शक्यते – सञ्चितकर्माणि कथ्यन्ते । किन्तु यदि कर्माणि पक्वानि सन्ति, तर्हि तेषां परिणामाः भविष्यन्ति इति निश्चितम् ।

कार्यं कुर्वन् महती सतर्कता आवश्यकी भवति । कदापि न चिन्तयन्तु यत् कोऽपि अस्मान् न पश्यति, सर्वं ईश्वरस्य विवरणे अभिलेखितं भवति । यदा सैव कर्म परिणामरूपेणागच्छति तदा तत् व्यक्तिं बहु रोदिति । तदेकैवावशिष्टं भवति, तस्मात् बहिः गन्तुं किमपि मार्गं न पश्यतिः अतः सावधान्याः महती आवश्यकता वर्तते । यदि सुकृतं कृतं तर्हि सत्फलं प्राप्स्यति, दुष्कृतं चेत् दुष्फलं प्राप्स्यति । सेवा-ध्यान-साधना-सद्कर्म-भक्ति-द्वारा वयं स्वव्यक्तित्वस्य परिवर्तनं कर्तुं शक्नुमः, यदि वयं चेतनापूर्वकं कार्यं कुर्मः तर्हि शुभ-अशुभयोः भेदं ज्ञास्यामः तथा चास्माकं पदान्यनुचित-दिशि न गमिष्यन्ति । तथा च ईश्वरः स्वयमेव स्वकार्यमेश्वरं समर्पयितुमुपदेशं कृतवान् ।

न केवलं गीतायामेव, अपित्वस्माकं नीतिशास्त्रेषु नीतिवर्णनात्मकानेकोल्लेखनीयग्रन्थेषु व्यक्तिः निःस्वार्थतया सद्भावेन च कार्यं कर्तुं प्रेरितवानस्ति । तत्र न केवलं कर्मविषये, अपितु जीवनं सुखदं लाभप्रदं च कर्तुं, अनेकोपयोगिनाः विषयाः प्रसादशैल्यां वर्णिताः सन्ति । तेषां श्लोकाः एतादृशेन रोचकेन स्वाभाविकरीत्या लिखिताः सन्ति यत् ते श्रोतुः हृदयमाकर्षयन्ति तथा च नीतिकाव्ये सूक्तिनां चमत्कारः सौष्ठवः निहितः अस्ति । यद्यप्यनेक नीतिशास्त्राणीतिहासे प्रसिद्धानि सन्ति, यथा – चाणक्यनीतिः, कामन्दकनीतिः, कणिकनीतिः, विदुरनीतिः च । परं सर्वे राज्यसम्बन्धितकार्ययुक्तकारणेन सामान्यमनुष्यकृते उपयोगी न सन्ति । भर्तृहरेः नीतिशतकं सर्वेषु लोकप्रियं वर्तते, यत् पाठकस्य जीवनस्तरं वर्धयितुं प्रयतते, मधुरशब्दैः हृदयस्य मनोरञ्जनं च करोति, मानवजीवने च प्रस्तावितुं प्रयतते ।

मनः हृदयं च रक्षितं चेदप्युचितं यदनुचितपर्यावरणात् यदि वयं तत् बहिः निष्कास्य चिन्तयामः तर्हि स्पष्टं भवति यत् सः पुरुषः साहित्यस्य परमं लक्ष्यं संस्कृतितः दुर्व्यवहारात् च अज्ञानिनः रक्षणं भवति । साहित्यस्य विषये भर्तृहरिः अपि

उक्तवान् – साहित्यसंगीतकलाविहीनः, साक्षात्पशुपुच्छविषाणहीनः। तृणं न खादन्नपि जीवमानः, तद्भागधेयं परमं पशुनाम्³ ।। रोमान्चितसाहित्यस्य रचना कस्यापि खण्डस्य सत्यतायै न भवेत् ।

वस्तुतः पौराणिकवाक्येभ्यः एतादृशं काव्यं लिखितुं प्रेरणामवश्यं सः प्राप्तवान् यतः प्रत्येकः व्यक्तिः किमपि वान्यं वाश्रित्य काव्यं लिखति । यथा - साहित्यस्याधारः वेदः, पुराणः, रामायणः, महाभारतः अभवत्, तथैव प्राचीननीतिशास्त्रे भारतीयजनानां जनव्यवहारेण, राजनीतिना च सम्बद्धानां सूक्ष्मानुभवानां, व्यापकज्ञानस्य च सम्पूर्णं परिचयः अस्ति ।

संस्कृत-साहित्यस्य प्रसिद्धकविवत् महाकवेः भर्तृहरेः काव्यानि लोकप्रियानि सन्ति, तानि अस्य यशस्य त्रयः स्तम्भाः(शतकत्रयः – नीतिशतकं, शृंगारशतकं वैराग्यशतकं च) सन्ति । तस्य कृतिभ्यः ज्ञायते यत् जीवनस्य मानवस्वभावस्य च गहनं वास्तविकं च ज्ञानमासीत् । सः मानवीयपक्षयुक्तः व्यक्तिः आसीत्, काव्यप्रेम च आसीत् । शृंगारशतके सः तादृशस्य व्यक्तेः मानसिकं चित्रं कृतवानस्ति यत् सः विवाहानन्तरं, रोमाञ्चकारी शैल्यां, स्वपत्न्याः प्रेम्णः मदमत्तः च मृदुमधुरशब्देषु मंत्रमुग्धं कृतवानस्ति, प्रेम्णा प्रभाविताः अतीव रोमाञ्चकारीशैल्या एतत् लिखितवन्तः यत् चित्रे उद्भूतानां वृत्तीनां क्रीडातः उत्पद्यमानानां विषय-परिणामानां विषये सः सुविदितः आसीत् । भर्तृहरेः दृष्ट्या स्त्री उभयोः दुखसुखयोः स्रोतः अस्ति ।

वैराग्यशतके आदर्शवादीनां दुःखं, असहायता च व्यक्तास्ति, यत् लौकिकरोगाणां, जरा, समस्यानां चिन्ताभिः च नित्यस्वाभिमानस्य प्रहारैः व्याकुलः अस्ति, यः च शान्तेः सन्तुष्ट्यां चोदासीनतायाः विरक्तेः च स्वप्नं दृष्टवानस्ति । कविः स्वस्य तृतीयशतके नीतिशतके परोपकारः, शौर्यं, साहसं, उद्योगः, उदारता इत्यादयः उदात्तगुणाः स्वीकरोति, येषां प्राप्तौ समग्रस्य मानवतायाः कल्याणं सुनिश्चितं कर्तुं शक्यते । एते त्रयः ध्वजाः एव अस्य यशःकीर्तिं प्रसारयन्ति, येषामाधारेणेतिहासे अस्य नाम सुवर्णाक्षरैः लिखितमस्ति ।

नीतिशतकं न केवलं नैतिकादर्शान् प्रवर्धयति, अपि चास्य विचित्रस्य जगतः क्रूरतायाः हृदयहीनतायाः च विरुद्धं विद्रोहस्य स्पष्टभावः अभिव्यक्तः अस्ति । उपर्युक्त-त्रयाणां शतकानामध्ययनेन कवेः विविधाः च लौकिक-अनुभवाः, तेषां प्रवृत्तिः चावगन्तुं साहाय्यं भविष्यति, मानवमनसः चित्रे उद्भूतस्य विरक्तेः तीक्ष्णनिरीक्षणमन्वेषितस्रोतः च स्पष्टतया चिह्नयति ।

एतस्य पद्धतिमनुसृत्य, परम्परामग्रे सारयन्, रोचकेन हृदयस्पर्शी शैल्यां च, विद्यावाचस्पतिः विद्वान् विद्याधरवर्यः उपदेशात्मकः नीतिपरकश्च ग्रन्थः विद्याधरनीतिरत्नमेति लिखितवानस्ति । सः संस्कृतसाहित्यस्य प्रख्यातविद्वानानां लेखकानां च मध्ये विशिष्टं स्थानं वर्तते । उच्चवर्गीय कविः लेखकश्च, एतदेव कारणं यत् सः अनेकेषु रचनासु स्वकलमस्य प्रयोगं कृतवान्, सः नीतिशास्त्रस्योपदेशस्य च पुस्तकमपि लिखितवान् ।

विद्याधरस्योपदेशकग्रन्थः तु विद्याधरनीतिरत्नमेव प्राप्यते स्म, यस्य यशः वर्धने महत् योगदानं जातम् । एतत् १४१ श्लोकानां पुस्तकमस्ति यस्मिन् पारम्परिकनीतिशैल्यां, नवीनशैल्यां, नूतने आयामे - आत्मविश्वासः, आत्मसम्मानः, पारिवारिकजीवनः, राष्ट्रियजीवनः, स्थिरमतिशक्तिः, वैभवः, सदृहजीवनं, जनशिक्षा, मानवजीवनवैचित्र्यम्, विश्वबन्धुत्वं, जनसंग्रहः, जनान्दोलनं, स्वप्रतिनिधित्वादि विषयाणां परीक्ष्य सफलं स्वस्थं च जीवनस्य कृते सुझावाः प्रस्तौति । अस्य मतेन मनुष्यस्य कुशलतायाः आवश्यकता वर्तते जगति जीवितुं । अतः विविधरीत्या सः वदति यत् सज्जनानां प्रत्युदारता, जनानां प्रति दयालुता, मित्राणां प्रति उदारता चात्यावश्यकी अस्ति । अयं ग्रन्थः माधुर्यप्रसादगुणैः अलङ्कृतः अस्ति । अस्य मुक्तकेः एकैकं श्लोकं पठित्वा पाठकस्यात्मा भावपूरितः भवति ।

नीतिविषये अस्य पुस्तकस्य लेखने कवेः उद्देश्यं सरलतया सुस्पष्टशैल्याः वर्णनं कृत्वा व्यक्तिगतं सामाजिकं च जीवनं प्रकाशयितुं वर्तते, यत् शान्तिपूर्णं कर्मणि श्रद्धापूर्णं च भवति । सः मुख्यतया कर्मशक्तिं मन्यते यत् दैवमवलम्ब्य तस्मात् विमुखीकरणेन कदापि किमप्येष्टं लक्ष्यं प्राप्तुं न शक्यते इति च दृश्यते तथा च विद्वंसः दैवं शक्तिमानेति आह्वयन् दैवस्य महत्त्वं दत्त्वा दैवं बलवत् भवति इत्यपि दृश्यते । परन्तु भाग्यः एव कर्माधारितः भवति । प्रजापतिः अपि कर्मणां सिद्धान्तं परिवर्तयितुं न शक्नोति । कविः अपि कर्म प्रधानतां ददाति ।

कर्ममहिमा नामकशीर्षके भावात्मकरूपेण स्वभावस्याभिव्यक्तिं कृत्वा प्रकटितवान् । सः वेदेषु प्राचीनशास्त्रेषु निहितं कर्मसिद्धान्तं प्रकाशितमस्ति । ऐश्वर्यः, त्यागः, भोगः, ज्ञानं, धर्मः, अधर्मः जीवने सफलतायाः बीजमन्त्रं दत्त्वा नीतिकारस्य मतं यत् स्वस्य कर्मशक्तेः स्वस्थशरीरस्य च पूर्णविश्वासेनाभिभूतं न भवतु । मनुष्यः न कोऽपि बलहीनः व्यक्तिः, परन्तु हृदयहीनः मनुष्यः आत्महीनः अस्ति, अत्यन्तं दुर्बलं च वर्तते ।

वस्तुतः कर्मयोगः एव सः योगः यस्य माध्यमेन वयं स्वात्मना सह सम्बद्धाः भवितुमर्हन्ति । कर्मयोगः अस्माकं आत्मज्ञानं जागरयति । तदा वयं न केवलं वर्तमानजीवनस्य प्रयोजनानामपितु परलोकमार्गस्यापि दर्शनं प्राप्तुं शक्नुमः । अस्मिन् योगे कर्मणा ईश्वरः प्राप्यते । श्रीमद्भागवतगीतायां कर्मयोगः श्रेष्ठः इति मन्यते । गृहस्थानां कर्मठजनानाञ्च कृते अयं योगः अधिकः उपयुक्तः अस्ति । जीवनाय, समाजाय, देशस्य कृते, जगतः कृते च कार्यं कर्तव्यम् । किन्तु कर्ममात्रेण दुःखमुत्पद्यते इत्यपि सत्यम् । सङ्गात् सर्वे दुःखानि सुखानि चोत्पद्यन्ते । सत्कर्म कर्तुमेच्छति, कस्यचित् हितं कर्तुमेच्छति तथा च यः व्यक्तिः साहाय्यं प्राप्नोति सः कृतघ्नः भूत्वा यः सत्कृतः तस्य विरुद्धं कार्यं करिष्यति इति प्रबलः सम्भावना वर्तते, एवं सत्कर्मण्यपि दुःखं जनयति । परिणामः अस्ति यत् एतादृशाः घटनाः मनुष्यस्य कर्तव्यात् दूरं प्रेषयन्ति । अस्मिन् विशाले कर्मक्षेत्रे सर्वं कर्म उत्पद्यते, अतः कर्मयोगमाश्रितपुरुषैः एव कर्म साधयितुं शक्यते – कर्मक्षेत्रे विशालेस्मिन्नखिलं कर्मसम्भवम् । तस्मात् कर्मैव संसाध्यं कर्मयोगाश्रितैर्जनैः⁴ ।

कर्मयोगः अस्मान् कार्यार्थं कार्यं कर्तुं शिक्षयति; कर्मयोगी कार्यं करोति यतः सः कार्ये आनन्दं लभते, तस्य अन्यः प्रेरणा नास्ति । कर्मयोगी न कर्मपरित्यागं करोति, केवलं कर्मफलपरित्यागं कृत्वा कर्मजन्यदुःखविहीनः भवति । तस्य स्थितिः

लोके दाता इवास्ति, सः कदापि किमपि प्राप्तुं चिन्तां न करोति । दाता इति जानाति न प्रतिदानं किमपि याचते अतः सः शोकपङ्क्तौ न पतति । शोकबन्धनं सङ्गप्रतिक्रियापरिणाममिति जानाति ।

गीतायामुक्तं यत् मनसः समता योगः यस्मिन् पुरुषः मनसि समतापूर्वकं सुखदुःखं, लाभहानिं, विजयपराजयं, संयोगवियोगं च स्वीकुर्वति । कर्मफलत्यागः लौकिककार्यं च पूजातुल्यः भवति । न कश्चित् कार्यं जगति ब्रह्माद्विच्छिन्नम् । अतः कार्यस्य स्वरूपं यत्किमपि भवतु, निःस्वार्थं कार्यं सर्वदा ईश्वराय समर्पितं भवति । पुनर्जन्महेतुः कामसञ्चयः असिद्धकामना वा । कर्मयोगी कर्मविपाकेषु न उलझति अतः कामसञ्चयः न भवति । एवं कर्मयोगी अपि पुनर्जन्मबन्धनमुक्तः भवति ।

यत् किमपि विद्यते तस्य सर्वस्य ऊर्जा सद्कर्मभिः भवति । मनुष्यस्यान्तौ ऊर्जायाः अनन्तः स्रोतः अस्ति, परन्तु सः कदापि विश्वासं कर्तुं न शक्नोति यत् एतादृशी आश्चर्यजनकमसाधारणं च ऊर्जा तस्यान्तः अस्ति । यदि कश्चित् निश्चितः अस्ति तर्हि अस्याः ऊर्जायाः साहाय्येन किमपि कर्तुं शक्नोति । मनुष्यः सर्वत्र स्वशक्तिमन्वेषयति, परन्तु स्वस्यान्तः न पश्यति । सः अवश्यमेव अञ्जलिभिः नेत्राणि आच्छादयित्वा तमः शिक्षयति, परन्तु अन्तः न पश्यति ।

मनुष्यस्य कृते कर्मभिः किमप्यसम्भवं नास्ति, परन्तु दुःखदः भागः अस्ति यत् सः स्वयमेव न विश्वसिति यत् तस्यान्तः एतावता शक्तिः अस्ति । यदि मनुष्यः मनसि गभीरं गच्छति तर्हि सः स्वशक्तयः ज्ञात्वासम्भवमपि सम्भवं कर्तुं स्वकर्मभिः प्रयोक्तुं शक्नोति । ये जनाः स्वस्यान्तःशक्तिमात्मसातवन्तः ते भविष्ये युगस्य महापुरुषाः पुरुषाः च इति प्रसिद्धाः आसन् । दृढविश्वासयुक्तपुरुषस्य प्रत्येकं कार्यं सफलं भवति । यथा यथा व्यक्तिः कर्मभिः सफलतां प्राप्नोति तथा तथा तस्य विश्वासः दृढः भवति । आत्मविश्वासादेव व्यक्तेः चरित्रं दृढं भवति । केचन जनाः आत्मविश्वासं जागृत्य कार्यमारभन्ते, परन्तु मार्गे आगच्छन्तः लघुविघ्नाः भयभीताः भूत्वा मध्यमार्गे कार्यं त्यजन्ति । प्रत्युत दृढविश्वासयुक्ताः जनाः कस्याप्याशङ्कयाः भयेन वा भयभीताः न भूत्वाशायाः विश्वासेन च पूर्णसमर्पणेन स्वकार्यं कुर्वन्ति, अन्ते स्वकर्मभिः सफलतां प्राप्नुवन्ति । अतः स्वशक्तिं विश्वासं कृत्वा कार्यं कुरु तथा च सफलतां प्राप्य जगति प्रसिद्धं भवेत् । कविः अपि एतस्मिन् विषये स्वविचारान् प्रकटीकरोति – मा वदी र्वचनं दीनं कर्तुं मेतन्न शक्यते । त्वं हि धाता विधाता च शक्यं कर्तुं न किन्त्वया⁵ ।।

कार्यस्य असफलतायाः भयं मध्यमपुरुषे एतादृशमाधिपत्यं कर्तुमारभते यत् तस्यात्मविश्वासः कम्पितः भवति, सः च मध्यमार्गात् पलायितः भवति प्रत्युत शीर्षश्रेणीयाः जनाः यावत् कार्यं न सिद्धं भवति तावत् स्वस्य सकारात्मकशक्तिं निर्वाहयन्ति । तेषां मार्गे कियन्तः अपि विघ्नाः आगच्छन्ति चेदपि तेषां आत्मविश्वासः न भ्रमति, अन्ते ते कार्यं सम्पन्नं कृतवैव विश्रामं कुर्वन्ति – प्राभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः, प्रारभ्य विघ्नविहता विरन्ति म मध्याः । विघ्नै पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः, प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति⁶ ।। आत्मविश्वासः न केवलं प्राणशक्तिं ददाति, अपितु जीवितुं ऊर्जामपि ददाति । यस्यात्मविश्वासः दृढः अस्ति सः कठिनतमानि कार्याण्यपि सम्पादयितुं शक्नोति ।

अस्माकं सफलतायाः असफलतायाः वा कारणमस्माकं इच्छाशक्तिः एव । कदाचित् वयं सर्वाधिकमेच्छाशक्तिं दर्शयामः, अन्यदा चास्माकमेच्छाशक्तिः सर्वथा नास्ति इव दृश्यते । परन्तु, अस्माकं सर्वेषां समानासीमितिच्छाशक्तिः अस्ति । वयं यथा यथा तस्योपयोगं कुर्मः तथा तथाधिकमनुभविष्यामः । सफलजनानामिच्छाशक्तिः अधिका भवतीति भवता कदापि चिन्तितम्? किं भवता मन्यते यत् भवतः असफलता भवतः इच्छाशक्तिहीनतायाः कारणेनैवाभवत्? अस्माकं सर्वेषामिच्छाशक्तिः समाना अस्ति । वयं केषुचित् स्थानेषु तस्योपयोगं कुर्मः अन्येषु स्थानेषु न । यदा च वयं तस्योपयोगं न कुर्मः तदा वयमसफलाः भवेम । पुनः पुनः असफलतायाः अनन्तरं वयं विश्वासं कर्तुमारभामः यत् अस्माकं इच्छाशक्तिः नास्ति । न तु इच्छाशक्तिः अभावः, अपितु इच्छायाः, दृढनिश्चयस्य चाभावः एवास्माकं सफलतां निवारयति । इच्छां कार्ये स्थापयितुं; अन्तिमवारमसफलतां प्राप्यापि पुनः पुनः प्रयासं कर्तुं गम्भीरिच्छा, साहसं च भवितुमर्हति । अतः कदापि स्वस्येच्छाशक्तिं न्यूनीकर्तुं नार्हति, प्रत्येकस्य सफलतायाः कृते सा आवश्यकी अस्ति । नीतिकारः अपि अस्मिन् विषये प्रेरणां ददाति – उत्तिष्ठ, संशयं भयं च परित्यजतु, यतः लोके त्वमचञ्चलसंकल्पे मन्दः भवसि, किन्तु नासि⁷ । अहं बलवान् व्यक्तिः इति सर्वदा स्वयमेव वदतु । भवन्तः यः भवितुमिच्छन्ति सः भवितुमर्हति । भवन्तः यत् कर्तुमिच्छन्ति तत् कर्तुं शक्नुवन्ति । तव मनः शरीरं च सदा साहाय्यं करिष्यति यतः त्वं इन्द्रियाधिपः । भवतः जीवने किं इच्छति इति स्पष्टः विचारः भवितुमर्हति । भवतः समीचीननिर्णयः कर्तुं शक्तिः अस्ति । स्वकार्यं मा स्थगयतु । लक्ष्यं मा त्यजतु । सर्वत्र स्वस्येच्छाशक्तिं प्रयोजयन्तु । यदा भवन्तः एकस्मिन् स्थाने स्वस्येच्छाशक्तिं प्रयुज्जते तदान्येषु स्थानेषु अपि सा वर्धते ।

भवतः दैवे लिखितत्वात् तस्य दैवस्य लेखनस्य कारणं भवतः स्वकर्मणामन्यत् नास्ति । यत् तेन स्वभावेन भवतः कर्मणामाधारेण लिखितमस्ति । वस्तुतः दैवमस्माकं वर्तमानकर्मणामाधारेण न भवतीति कारणतः ईश्वरदत्तं मन्यते । यदा यदा किमप्यस्माकमिच्छाविरुद्धं वा वा न्यूनाधिकं वा किमपि प्राप्नुमः तदा तदा वयं दैवं तस्याधारं मन्यामहे, परन्तु तदपि अस्माकं कर्मस्य परिणामः एव । भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं गीतायामप्यवदत् यत् राज्यं भवतः दैवे अस्ति वा न वा इति पश्चात् निर्णयः भविष्यति, प्रथमं भवतः युद्धं कर्तव्यं भविष्यति । भवता स्वकर्तव्यं कर्तव्यं भविष्यति, अर्थात् भवता स्वजनविरुद्धं युद्धं कर्तव्यं भविष्यति । तुलसीदासवर्यः श्रीरामचरितमानसे कथयति – कर्म प्रधान विश्व रचि राखा⁸ । अर्थात् प्रधानता तु कर्मणां वर्तते ।

अस्माकं कृते स्वतन्त्रतां दत्त्वा प्रकृत्यास्माकं भाग्यपरिवर्तनस्याधिकारः अपि दत्तः अस्ति । तस्याः उपयोगेन भवन्तः स्वकर्मणां माध्यमेन स्वस्य भविष्यस्य भाग्यं लिखितुमपि च परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति । परन्तु यदि भवान् भाग्यस्योपरि आश्रितः अस्ति तर्हि किमपि परिवर्तनं न भविष्यति । कर्म परिवर्त्य भवन्तः स्वस्य भाग्यमपि परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति । अस्माकं दैवे यत् लिखितं तदस्माकं कर्मणां परिणामः । यदि वयं स्वकर्माणि बुद्धिपूर्वकं कुर्मः तर्हि एतत् परिवर्तनं कर्तुं शक्यते । कर्म तु बलं यत् मनुष्यस्य कर्मणादुत्पन्नं तस्य भविष्यं प्रभावितं करोति । कर्मदैवयोः अवगन्तुं कर्म दैवयोः सम्बन्धं ज्ञातव्यम् । प्रत्येकस्य कर्मस्य परिणामाः भवन्ति । केचन तत्क्षणमेव प्राप्नुवन्ति, केचन पश्चात् प्राप्नुवन्ति । कदाचिदपि तस्मिन् जन्मनि फलं न लभते । ईश्वरः कस्यचित् भाग्यं शुभं दुष्टं वा न करोति, केवलं अस्माकं कर्मणां फलं ददाति ।

धृतराष्ट्रः भगवन्तं श्रीकृष्णं पृष्ठवानासीत् - मम पुरतः सर्वे पुत्राः किमर्थं हताः ? श्रीकृष्णः प्रत्युवाच – एतत् भवतः पूर्वजन्मशतकर्मफलम्। सः पुनः पृष्ठवान् – एतावता दिवसेभ्यः परं मया किमर्थम् एतत् परिणामः प्राप्तः ? श्रीकृष्णः उवाच- त्वं सर्वदा शुभकार्येषु धर्मेषु च प्रवृत्तः आसीः, अतः तव कर्मणां परिणामः निवृत्तः अभवत्। अस्मिन् जन्मनि त्वं पुत्रासक्तः आसीत् यत् तस्य सर्वेषु दुष्कृतेषु मौनसम्मतिः आसीत्। त्वया कार्याणि सम्यक् न कृतानि। अतः तव दुर्नियतिः आधिपत्यं कृतवान्। अतः कविः अप्यत्र भाग्यं प्रोत्साहितं कृत्वा केवलं कर्माणि महत्त्वं ददाति – भाग्ये यल्लिखितं तत् स्यात् सखे जाने न किं कदा, शक्यते यत् त्वया कर्तुम् साम्प्रतं त्वं कुरुष्व तत्⁹।

जीवने परिश्रमस्य सर्वाधिकमहत्त्वमस्ति, न केवलमस्माकं सफलतायाः आधारं स्थापयति, अपित्वनुशासनं धैर्यमात्मविश्वासं च शिक्षयति। परिश्रमः एव प्रक्रियास्ति या अस्मान् न केवलं लक्ष्यं प्राप्तुं साहाय्यं करोति अपित्वस्माकं व्यक्तित्वस्य विकासमपि करोति। लक्ष्यस्य प्राप्तिः सुलभा भवति, परिश्रमेण सफलता भवति, जीवने बाधाः अपि पारयितुं शक्यन्ते। परिश्रमेणैव मनुष्यस्य विकासः, राष्ट्रस्य समृद्धिः च भवितुमर्हति। परिश्रमेण व्यक्तेः विकासः, राष्ट्रस्य प्रगतिः च भवति। ज्ञानिनः उद्यमेन यत् चिन्तयन्ति तत् साधयिष्यन्ति; कार्यसाधकानां यत्किमपि कर्तव्यं तथापि भविष्यति, किमर्थं चिन्ता¹⁰?

भवतः लक्ष्यं प्राप्तुं परिश्रमस्य दृढनिश्चयस्य आवश्यकता वर्तते। लक्ष्यं प्रति ध्यानं दत्त्वा, योजनां कृत्वा, निरन्तरं कार्यं कृत्वा च भवन्तः तान् प्राप्तुं शक्नुवन्ति। नकारात्मकविचाराः भावनाः च निवारयन्तु। लक्ष्यं प्राप्तुं भवतः सकारात्मकं मनोवृत्तिः आवश्यकी भवति, यत् भवतः लक्ष्यं प्राप्तुं प्रथमं सोपानं प्रक्रियाः निर्मातुं भवतः व्यवसायं सुव्यवस्थितं कर्तुं च भवति। अविचलतया सर्वदा लक्ष्यं साध्यं मन्यमानं निश्चयेन पुनः पुनः करणं च दुष्टचित्तस्य लक्षणम्¹¹।

अस्माकं जीवने सफलतां प्राप्तुं बहवः कारकाः सन्ति, परन्तु तेषु महत्त्वपूर्णं कारकमस्ति – परिश्रमः। यत्किमपि महत् लक्ष्यं, तदैव साधयितुं शक्यते यदा वयं तस्मिन् पूर्णपरिश्रमेण समर्पणेन च कार्यं कुर्मः। सफलता केवलं भाग्यस्यावसरस्य वाधारेण न भवति, अपितु अस्माकं परिश्रमस्य परिणामः एव। एवं परिश्रमः सफलतायाः कुञ्जिकास्ति, यत् अस्मान् निरन्तरमग्रे गन्तुं प्रेरयति। परिश्रमः सफलतायाः मार्गमुद्घाटयति, न केवलं बाह्यसफलतायाः आधारः, अपित्वान्तरिकसन्तुष्टिः आत्मविश्वासः च निर्माति। यदा वयं स्वप्रयत्नाः सम्यक् दिशि स्थापयामः तदास्माकं परिश्रमः एव अस्मान् सफलतां प्रति नेति। किमपि क्षेत्रं भवतु, सफलता परिश्रमस्य लक्षणमस्ति। यदा वयं लक्ष्यं प्रति गच्छामः तदा वयं पूर्णतया प्रामाणिकतया परिश्रमेण च तस्मिन् दिशि कार्यं कुर्मः इति महत्त्वपूर्णम्। विचाराः अभिप्रायाः एव न पर्याप्ताः, तेषां यथार्थरूपं तदैव दृश्यते यदा वयं तस्मिन् प्रयत्नम् कुर्मः।

केवलं वेगस्य, निरन्तरतायाः, परिश्रमस्य च संयोजनेन लक्ष्यस्य प्राप्तौ सहायकं भवति। शिक्षायां, व्यक्तिगतजीवने वा किमपि लक्ष्यं भवतु, परिश्रमः एव तस्य प्राप्तेः दृढतमं साधनमस्ति। परिश्रमं विना कोऽपि सफलता केवलं स्वप्नः एव तिष्ठति। परिश्रमः आत्मविश्वासं जनयति। नीतिकारः अपि परिश्रमस्य महत्तां स्पष्टयति – क्षणं वसेत् कोऽपि निरुद्यमानः, न

चापि सर्वत्र भवेद् त्वरावान् । नान्तो हि लोके यदि कर्मणां नः, कालेऽपि कालस्य न कश्चनान्तः¹² । । परिश्रमस्य परिणामः न केवलं बाह्यफलं भवति, अपितु अस्माकमन्तः बलं अपि बहिः आनयति । यदा वयं कस्मिनपि कार्ये हृदयमात्मानं च स्थापयामः तदास्माकमात्मविश्वासः स्वाभाविकतया वर्धते । तस्मिन् लक्ष्ये सर्वा शक्तिः स्थापिता इति कारणेन भवान् कस्यापि समस्यायाः सामनाकर्तुं शक्नोति इति विश्वासः ।

यदा वयं पूर्णतया परिश्रमेण समर्पणेन च कस्मिनपि कार्ये कार्यं कुर्मः तदा वयं यत् सन्तुष्टिं प्राप्नुमः तत् अन्यस्मात् किमपि प्राप्तुं न शक्यते । परिश्रमस्य एकः अतीव महत्त्वपूर्णः पक्षः अस्ति – मानसिकसन्तुष्टिः । एषा सन्तुष्टिः न केवलमस्माकं कार्यस्य परिणामादैवागच्छति, अपितु तस्मिन् समये अस्माभिः ये संघर्षाः, प्रयत्नाः च सम्मुखीभवन्ति, ते एव अस्मानान्तरिकसन्तुष्टिं ददति । एषा सन्तुष्टिः न केवलं परिणामादपितु प्रयासस्य सम्पूर्णयात्रायाः अपि भवति । यदा वयं कठिनं कार्यं सम्पन्नं कुर्मः तदा वयमवगच्छामः यत् अस्माभिः स्वस्य पूर्णक्षमता प्रयुक्ता । एतादृशी सन्तुष्टिः आत्ममूल्यं वर्धयति, अस्माकं प्रयत्नाः प्रशंसिताः इत्यवगन्तुं च साहाय्यं करोति ।

परिश्रमः केवलं व्यक्तिगतविकासे एव सीमितः नास्ति, अपितु समाजस्य समग्रविकासेपि महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति । यदा वयं न केवलं परिश्रमेण स्वलक्ष्यं साधयामः अपितु समाजस्य हितायापि कार्यं कुर्मः तदास्माकं समुदायं देशं च नूतनायां दिशि नेति । परिश्रमः समाजे सकारात्मकं परिवर्तनं जनयति यतोहि यदा जनाः परिश्रमं कुर्वन्ति तदा ते न केवलं स्वजीवनशैल्यां सुधारं कुर्वन्ति अपितु समाजस्य प्रत्येकं पक्षं सशक्तं कुर्वन्ति । समाजस्य प्रत्येकवर्गस्य जनाः यदा परिश्रमं कुर्वन्ति तदा समाजे समृद्धि-सुरक्षा-शान्ति-भावना सृजति । परिश्रमद्वारैव सामाजिकसमस्यानां समाधानार्थं नूतनानि दृष्टिकोणानि समाधानं च ज्ञातुं शक्नुमः । यथा आर्थिककष्टग्रस्तानां जनानां कृते कार्यं कुर्वन् समाजसेवकः स्वस्य परिश्रमेण दारिद्र्यस्य न्यूनीकरणे योगदानं करोति । तस्य परिश्रमः न केवलं जनानां साहाय्यं करोति अपितु समाजे समानतायाः न्यायस्य च भावः प्रवर्धयति ।

जीवनमिति वयं यत् किमपि जानीमः तत् सर्वं तस्मिन् गतिः अस्ति । दिष्ट्यास्मात् पूर्वं ये लोके आगताः ते गताः, अस्माकं पश्चादागच्छन्तः चास्मान् गमनं प्रतीक्षन्ते - भवतः मनसि एतस्मिन् विषये कोऽपि संशयः नास्ति । इयं पृथिवी अपि गतिशीलास्ति, अस्याः गतिशीलतायाः कारणादेव तस्याः जीवनं निर्गतम् । यदि स्थिरं स्यात् तर्हि तस्मिन् जीवनं सम्भवं न स्यात् । अतः अस्मिन् जगति गतिनाम्ना किमप्यस्ति, यस्मिन् प्रत्येकं जीवः अन्तर्भवति, परन्तु यदि जगति गतिः अस्ति तर्हि तस्याः गतेः अपि विरामः अवश्यं भवितुमर्हति । वस्तुतः स्थिरतायाः गर्भात् गतिः जायते । यः स्वजीवनस्य निश्चलतां नानुभूतवान्, यः स्वस्यास्तित्वस्य स्थिरतां नानुभवति, यः स्वस्यान्तः बहिश्च निश्चलतां न ज्ञातवान्, नानुभूतवान्, सः गतिभ्रमणस्य मध्ये सर्वथा नष्टः भविष्यति । कालान्तरं न केनापि दिशि द्रष्टव्यं न च पुनः द्रष्टुं शक्यते, सदा गतिः भवति किन्तु यथा यथा जगतः प्रवाहे गच्छति तथा तथा लक्ष्यं सिद्ध्यति – कालस्यकालो न दिशांदिशा वा केनापिदृष्टा न पुनर्निरीक्ष्य, नित्यं चले किन्तु जगत्प्रवाहे लक्ष्यं चलन्नेव समभ्युपैति¹³ । ।

गतिशीलता केवलं निश्चितबिन्दुपर्यन्तं वा सीमापर्यन्तं सुखदमनुभवति। अयं पृथिवीग्रहः अतीव सौम्यरूपेण सुन्दररूपेण च परिभ्रमति - अतएव ऋतवः परिवर्तन्ते । यदि श्वः वेगं वर्धयित्वा किञ्चित् शीघ्रं परिभ्रमितुमारभते तर्हि अस्माकं सन्तुलितं मनः सर्वथासन्तुलितं भविष्यति, सर्वं च नियन्त्रणात् बहिः गमिष्यति । अतः गतिशीलता केवलं निश्चितसीमापर्यन्तं सुखदं, उत्तमं चानुभूयते। एकदा स्वसीमातः परं गच्छति तदा गतिशीलता यातना भवति । ये प्रतिक्षणं कालमुखं प्रविशन्ति ते सद्यः एव पृथिव्यां कर्तव्यं कर्तव्यं कालस्य कलाः गताः पुनः कदापि तेषां वशं न प्राप्ताः – प्रतिक्षणं कालमुखे विशद्भिः सद्योः विधेयं भुविः यद् विधेयम्। गतस्य कालस्य कला व्यतीता याताः पुनर्नैव वशं कदाचित्⁴।।

यदि भवन्तः भयभीताः भवेयुः तर्हि भवतः दुष्कर्मभ्यः भीताः भवेयुः!

क्षमा अस्ति न ईश्वरतः, केवलं ईश्वरस्य गृहे एव क्षमा अस्ति!

कृतेषु कर्मणा तु क्षमा नास्ति।

यदि त्वया कृतं कर्म...तद्विपाकं भवद्भिः सह भवितुमर्हति।

यत् कर्म करोषि,

पुनः अपि तथैव, आनन्दं लभत।।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची : -

1. श्रीमद्भगवद्गीता, 4.17
2. श्रीमद्भगवद्गीता, 2.47
3. नीतिशतकम्, श्लोकः - 12
4. नीतिरत्नम्, श्लोकः - 37.
5. तत्रैव, श्लोकः - 38.
6. नीतिशतकम्, श्लोकः - 27.
7. नीतिरत्नम्, श्लोकः - 39
8. रामचरितमानसे, अयोध्याकाण्डः, श्लोकः - 2
9. नीतिरत्नम्, श्लोकः - 40
10. तत्रैव, श्लोकः - 41
11. तत्रैव, श्लोकः - 42
12. तत्रैव, श्लोकः - 43
13. तत्रैव, श्लोकः - 44
14. तत्रैव, श्लोकः - 46

आधार ग्रन्थसूची : -

1. नीतिशतकम्, डॉ श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2017
2. भर्तृहरिशतकत्रयम्, डॉ ददन उपाध्याय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2017
3. नीतिशतकम्, डॉ राजेश्वरशास्त्री मूसलगांवकर (टीकाकार), डॉ सुरेश कुमार अवस्थी (सम्पादक), चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
4. नीतिशतकम्, भर्तृहरि, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी
5. नीतिशतकम्, श्री तारिणीश झा (व्याकरण वेदान्ताचार्य), रामनारायणलाल विजयकुमार(प्रकाशक), कटरा, तृतीय संस्करण
6. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डॉक्टर बहादुरचन्द घाबड़ा(प्राकथन), वाचस्पति गैरोला (लेखक), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
7. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डॉक्टर ए.बी कीथ, डॉक्टर मंगलदेव शास्त्री (अनुवादक), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
8. संस्कृत साहित्य का इतिहास, डॉक्टर उमाशंकर शर्मा ऋषि (लेखक), चौखम्बा भारती अकैडमी, वाराणसी
9. संस्कृत साहित्य का इतिहास, आचार्य देवीशंकर मिश्र और डॉक्टर किशोर सिंह, रेलवे क्रॉसिंग, सीतापुर रोड, लखनऊ
10. रामचरितमानस, गीताप्रेस गोरखपुर
11. श्रीमद्भगवद्गीता, स्वामी रामसुखदास, गीताप्रेस गोरखपुर
12. विद्याधर नीतिरत्नम्, विद्याधर शास्त्री, श्री हरनाम संस्कृत विद्यालय, चूरू, बीकानेर, 1958

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

International Journal of Advanced Research in Arts, Science, Engineering & Management (IJARASEM)

| Mobile No: +91-9940572462 | Whatsapp: +91-9940572462 | ijarasem@gmail.com |

www.ijarasem.com